

مدل حمایتی ایرانی اسلامی خانواده

سعیده جوزدانی^۱

چکیده:

خانواده همیشه و همه جا و در بین تمامی جوامع بشری به عنوان اساسی ترین نهاد اجتماعی زیربنای جوامع و منشاء فرهنگ ها، تمدن ها و تاریخ بشر بوده است. پرداختن به این بنای مقدس بنیادین و حمایت و هدایت آن به جایگاه واقعی و متعالی خود، همواره سبب اصلاح خانواده بزرگ انسانی و غفلت از آن موجب دور شدن بشر از حیات حقیقی و سقوط به ورطه هلاکت و ضلالت بوده است. خانواده ها در دهه های اخیر با تحولات و تغییرات گوناگونی مواجه شده اند؛ به گونه ای که خانواده دچار تنش و ضعف شده و به مرحله بحران رسیده است. در واقع دنیای مدرن با مولفه های فرهنگی و فناورانه خویش، میدان بازی خاصی برای رفتارها و حتی اندیشه های اجتماعی طراحی کرده است؛ اما با مطالعه عمیق در مبانی ایرانی-اسلامی می توان الگویی در باب مسائل خانواده در اختیار قرار داد؛ الگویی که براساس آن می توان میدان بازی را عوض کرد و با این نوع ورود در مسئله، راه را در حل معضلات جدید، روشن ساخت. این پژوهش در نظر دارد با استفاده از آیین های خانواده ایرانی و دستورات اخلاقی دین اسلام، یک مدل حمایتی ایرانی اسلامی برای تحکیم خانواده ارائه دهد. در این مدل به بررسی آیین گواه گیری زرتشتیان و الگوی اخوت و حقوق برادی، الگوی صله رحم و خویشاوندان، الگوی همسایگی، الگوی مشاوره و حکمیت، الگوی نصح و خیرخواهی در دین اسلام پرداخته شده است.

واژه های کلیدی:

اخوت و حقوق برادی، تحکیم خانواده، صله رحم و خویشاوندان، گواه گیران، مشاوره و حکمیت، نظام خانواده، نصیحت و خیرخواهی، همسایگان

۱. مقدمه:

یکی از مهمترین نهادهای تأثیر پذیر از دین و شکل دهنده به فرهنگ و اجتماع، خانواده می باشد. تجربیات بشری و گزارشات تاریخی نشان داده است در هر جامعه ای که خانواده گرفتار تزلزل و سستی شود، آینده جامعه نیز به خطر می افتد و هر چه بنیان اخلاقی و معنوی خانواده مستحکم تر باشد، بحران های احتمالی جامعه، کمتر متوجه آن می شود. بواسطه همین جایگاه است که مکاتب و ادیان مختلف، خانواده را به عنوان یک نهاد مقدس و دینی می دانستند و برای صیانت از آن، سازوکارهایی را طراحی می کردند. تا پیش از کمرنگ شدن خانواده گسترده و تبدیل آن به خانواده هسته ای، مدل های حمایتی در درون خانواده گسترده و با یاری گرفتن از خویشان برای کمک های معیشتی در بحران های اقتصادی خانواده های نوپا، مداخله ریش سفیدان در نزاع های زنashویی و ایفای نقش های تربیتی خویشان در مواجهه با فرزندان و بسیاری از کارکردهای حمایتی دیگر همراه بود.

در پیشینه تاریخی جامعه ایرانی نیز، در سنت ها و آیین های کهن فرهنگ ایران زمین به تکریم و حمایت از خانواده اهتمام می شده است. آنچه که زرتشتیان آن را «آیین گواه گیری» می نامند، در ایران پیش از اسلام به عنوان راهکاری برای حمایت از خانواده محسوب می شده است. گواه گیری توسط موبد زرتشتی انجام می شود. در آیین گواه گیری، واژه گواه به معنای شاهد و مراسم گواه گیری همان مراسم عقد است که در مفهوم شاهد و گواه گرفتن برای پیوند زنashویی بین زن و مرد است. در این مراسم حداقل هفت نفر باید به عنوان شاهد و گواه پیوند زنashویی حضور داشته باشند. موبد با لباس و کلاه سفید قسمت هایی از اوستا را می خواند؛ سپس از عروس و داماد پرسش می کند که همدیگر را به هم روانی، هم تنی و همسری می پذیرند یا خیر و به همراه آن اندرزهایی را به آن ها برای زندگی آینده شان می دهد و پس از شنیدن پاسخ های مثبت عروس و داماد، آغاز به خواندن اندرزهایی می کند. این گواهان متعهد می شدند از زمان عقد تا تمام مراحل زندگی عروس و داماد، حامی و پشتیبان خانواده و مرتفع کننده چالش های مختلف پیش روی خانواده باشند.

دین اسلام نیز به عنوان خاتم ادیان الهی، نگاهی همه جانبه به نهاد خانواده دارد و آن را از زاویه های گوناگون مورد توجه قرار داده است. در متون اسلامی، بخصوص آیات و روایات، در همه زمینه ها دستوراتی است که از همه جهات به تحکیم نهاد خانواده می انجامد. قرآن کریم و احادیث اسلامی در مسائل اخلاقی، اجتماعی، تربیتی، روان شناختی و اقتصادی خانواده فراوان سخن گفته

اند. تاکید بر اخوت و حقوق برادری، صله رحم و خویشاوندان، تعایش و همزیستی خیرخواهانه با همسایگان، الگوی حکمیت، نُصح و خیرخواهی، برخی از آموزه هایی است که در حمایت از خانواده طراحی شده اند. آموزه های اسلامی با قرار دادن واسطه هایی برای ازدواج که از آنان در روایات به شفیع تعبیر شده و نیز قرار دادن شهودی برای عقد و استفاده از حَکَم هایی از خانواده های طرفین برای حل نزاع میان زوجین، در راستای تحکیم خانواده گام بر می دارند. در این آیین بر اهمیت حمایت های مادی و معنوی خویشان از خانواده نوپا تاکید شده و حتی انفاق به عنوان وظیفه ای واجب بر گرده اقوام در حمایت از خانواده های خویشان که دچار بحران های اقتصادی شده اند، دانسته شده است.

امروزه نیز در فرایند جهانی شدن و تاثیرات مستقیم آن بر رفتار و هویت جمعی، حفظ و صیانت از خانواده یکی از مسائل مهم فرهنگ ها و جوامع است. بحران خانواده در برخی از جوامع به خصوص در سبک زندگی غربی بسیار پیش رفته است. در ایران نیز این مساله، وضعیت چندان خوشایندی ندارد. یافته های برخی از تحقیقات انجام شده در دهه های اخیر کشور نشان می دهد که مسائل خانواده و طلاق در شمار ده مسئله اصلی کشور قرار دارد. این تحولات موجب شده این رکن اساسی فرهنگ ایرانی که یکی از مهم ترین ارکان جامعه اسلامی و نظام اجتماعی است از نقطه مطلوب خود فاصله گرفته و با چالش ها و تحولات نگران کننده ای به ویژه در حوزه ارزش ها، مواجه شود. افزایش نزاع ها و اختلافات خانوادگی و طلاق، پایین آمدن سطح تفاهم و ارتباطات درست، کاهش روحیه سازگاری و مسالمت جویی، افزایش سن ازدواج، فزونی تمایل به تجرد و تنها زیستی، تغییر نگرش ها، ضعف کارآمدی خانواده، حمایت و مراقبت، ایجاد آرامش روانی و ارضای نیازهای عاطفی، جامعه پذیری و تربیت درست از مشکلات جدی خانواده ایرانی است. بنابراین خانواده در دوران مدرن دچار تحولات عظیم در بخش های مختلف شده است که می توان به شکل زیر دسته بندی کرد:

الف) تغییرات ساختاری: این قبیل تغییرات، ساختار خانواده را از شکل گسترده به هسته ای و سپس به صورت خانواده های تک والدی و تک نفری تبدیل کرده و حتی زندگی مشترک بدون ازدواج را رواج داده است؛ و موجب شده است کارکردهای پشتیبانی خانواده گسترده، مفقود شود.

ب) تغییرات ارزشی: تغییراتی است که ارزش هایی مانند مکارم اخلاق، وفاداری زن و مرد نسبت به یکدیگر، فرزندآوری، روابط خویشاوندی، قوامیت و سرپرستی مردان و نان آوربودن آنها و

خانه دار بودن زنان و ... بسیار کمرنگ شده است؛ به ویژه آنکه این الگوها معرف نیازهای روان شناختی برای احراز هویت است.

(ج) تغییرات عملکردی: نقش های سنتی مرد، زن و فرزندان در دورن خانواده دچار تحول شده است. نقش تعیین کننده مرد در معیشت از انحصار او بیرون آمده و با ورود انبوه زنان به کارهای خارج از خانه، قدرت چانه زنی آنها افزایش یافته است.

(د) تغییرات دانشی (اطلاعاتی): تحولاتی که در زمینه دانش و مهارت و اطلاعات اعضای خانواده روی داده و نشان دهنده این است که به رغم بالا رفتن سطح اطلاعات عمومی، آگاهی های لازم برای تشکیل، تداوم و تعالی خانواده، در میان اعضا به پایین ترین سطح رسیده است.

(ه) تغییرات ارتباطی: گرچه اعضای خانواده زیر یک سقف زندگی می کنند، اما شاخص هایی چون عشق، محبت و تفاهم در میان اعضای خانواده کم رنگ شده و با افزایش فاصله میان اعضا از ارتباطات کلامی، دیداری و شنیداری آنها کاسته شده است.^۱

متاثر از تحولات مدرن، امروزه خانواده ها بیش از اتکای بر خویشان و اقوام، از حمایت های نهادهای تخصصی و تازه تاسیسی همچون نهاد مشاوره بهره مند شده اند. در این الگوی نوین حمایتی، مشاورین به عنوان متخصصان در حوزه خانواده به خانواده درمانی و مداخله در بحران های زناشویی می پردازند. این الگو که بیشتر نقشی پسینی داشته است، در دهه های اخیر به مداخله های پیش از دواج و حین ازدواج نیز تسری یافته است و مشاورین تلاش می کنند در کنار درمانگری، نقش پیشگیری و آگاهی بخشی را نیز بر عهده گیرند.

آنچه به عنوان محل نزاع در این نگاشته به دنبال صورت بندی و پاسخ یابی آن می باشیم، این مساله است که امروزه در پی تبدیل وضعیت خانواده از گسترده به هسته ای و کاهش ارتباطات خویشان با یکدیگر، شاخصه های الگوی اسلامی در زمینه حمایت از خانواده، استخراج نشده و همین سبب شده است مدل هایی که طراحی و پیاده سازی شده است از رهیافت های مثبت حمایت های خانواده گسترده و الگوهای سنتی حمایت از خانواده بی بهره باشد. ضمن آن که الگوهای جایگزین همچنان در مبان، دچار خلاء بوده و در نتیجه، عملکردی همچون الگوی غربی داشته باشد و در یاری گری خانواده توفیق چندانی نیابد. از این رو آنچه که این تحقیق به دنبال آن است بازشناسی

۱. رحیم کارگر و همکاران، «شناسایی مسائل اساسی تحکیم خانواده در ایران (با تاکید بر تغییرات ارزشی در آینده)»، فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، سال چهارم، شماره سوم، زمستان ۱۳۹۵، صص ۸۹-۱۱۲،

سازوکارهای اسلامی-ایرانی حمایت از خانواده در جامعه کنونی ایران و ارائه تصویری از الگوی مطلوب و منطبق با مبانی نظری اسلامی با استفاده از رهیافت های الگوهای سنتی است. نگارنده امیدوار است با این مطالعه، بتواند زمینه ایجاد مدل ها و برنامه های عملیاتی را جهت تقویت و حمایت از خانواده فراهم کند.

۲. تحولات خانواده

خانواده یکی از مهمترین ارکان جامعه اسلامی و نظام اجتماعی در ایران محسوب می شود. اسلام برای خانواده قداست و منزلت خاصی قائل شده؛ به نحوی که بنا و نهادی با آن قابل مقایسه نیست. تعبیراتی که در قرآن و روایات درباره خانواده به کار رفته، به خوبی این مدعا را روشن می کند. وقتی که این تکریم از کانون خانواده در قرآن و احادیث است و فواید و کارکردهای مختلف آن را نیز می توان یافت، قابل درک است که صیانت از خانواده امری بایسته و مقدس و تلاش در جهت تقویت و تحکیم پیوندهای خانوادگی، ستودنی است؛ به گونه ای که اسلام برای آن، پاداشی معادل جهاد در راه خدا قائل شده است.

با وجود این میزان اهمیت برای خانواده در اسلام، این ساختار در دهه های اخیر با تحولات و تغییرات گوناگونی مواجه شده است؛ در دوران جدید الگوی خانواده قدیمی دگرگون شده است و شکل جدیدی از خانواده ایجاد شده است. برای مثال مناسبات و زندگی خانوادگی، روابط خویشاوندی و ارتباطات در گذشته بیشتر و گرم تر بوده است و مردم امروزه با حالتی نوستالژیک از گذشته ها یاد می کنند.^۱ این تحولات خانواده از یک سو ریشه در تحول بنیان ها و نهادهای جامعه مانند دین، علم، فناوری، هنر، جهان بینی، سیاست و اقتصاد دارد و از سوی دیگر، پیامدهای تحول خانواده، تمامی ارکان جامعه، اقتصاد، فرهنگ و سیاست را در بر می گیرد.^۲ وضعیت اجتماعی کنونی و پیشرفت های فوق العاده صنعتی موجب تقویت خانواده هسته ای شده است؛ به گونه ای که فرد با ازدواج، از خانواده اصلی خود جدا و معمولاً رابطه با آن ها به تدریج کمتر می شود. این وضعیت با کاهش کارکردهای خانواده گسترده، نهاد خانواده را تنها و دچار تهدید می کند. در بُعد اقتصادی زن و مرد ناچارند پس از ازدواج با تلاش بسیار از عهده مقتضیات زندگی خانوادگی به تنهایی برآیند و در

۱. رحیم کارگر، آینده پژوهی خانواده در ایران؛ با تاکید بر سیاست های فرهنگی تحکیم آن، قم، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۷، ص ۲۰۵ و ۲۰۶

۲. عبدی، عباس، مقدمه ای بر پژوهش در جامعه شناسی خانواده در ایران، تهران، نشر نی، ۱۳۹۳، ص ۱۵

جایگاه بسیار مهمی برخوردار است. دین اسلام درباره ابعاد مختلف زندگی خانوادگی دستورات و آموزه های سودمندی ارائه کرده است.^۱ خانواده محبوبترین نهاد بشری در نزد خداوند است که پایه و اساس آن محبت و مودت است.^۲ و کانونی مقدس برای پذیرش نسل آینده و تامین سعادت دنیوی و اخروی است.^۳

مجموعه ای از افراد با رابطه های سببی (ازدواج) و نسبی (والدینی-فرزندی و خواهر و برادری) تعریف می شود. سنگ بنای این کانون مقدس و مهم ازدواج است. ازدواج به عنوان يك واقعه ارزشمند و مهم در نظر گرفته می شود که بیانگر تعهد به زندگی است. از آن به عنوان پیمانی فطری و محکم تعبیر می شود.^۴ و محکمترین رابطه و قرارداد اجتماعی است که ناشی از دوستی و رحمت متقابل زن و شوهر است.^۵ از نشانه های مهم خداوند در خلقت انسان جذبه روانشناختی در وجود مرد و زن است که می پذیرند از نزدیکان جدا شوند و فرد ناآشنایی را به همسری برگزینند تا مایه آرامش یکدیگر شوند. این رابطه امری و رای ارضای جنسی است و اطمینان زن و مرد به یکدیگر بیش از اطمینان افراد به هم در هر رابطه دیگر انسانی است، به گونه ای که عمیق ترین و قوی ترین تاثیر و تاثر متقابل را زن و مرد بر یکدیگر دارند.^۶ با تشکیل خانواده عمیق ترین و نزدیک ترین رابطه عاطفی میان زن و شوهر برقرار می شود و همین رابطه به عنوان عاملی بسیار موثر حمایتی در کاهش نگرانی ها، اضطراب ها و آشفتگی ها نقش دارد. به طوری که خانواده منبع مهمی؛ برای تامین حمایت روانی و عملی در مقابله با تنش شناخته شده است.^۷

۱. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت از نظر اسلام، قم: نشر صدرا، ۱۳۷۲

۲. روم: ۲۱

۳. جوادی آملی، عبدالله، مفاتیح الحیات، قم: نشر اسراء، ۱۳۹۱

۴. نساء: ۲۱

۵. طباطبایی، سید محمد حسین، سنن النبی (ص)، ترجمه: محمد هادی فقهی، تهران: نشر اسلامی، ۱۳۷۵

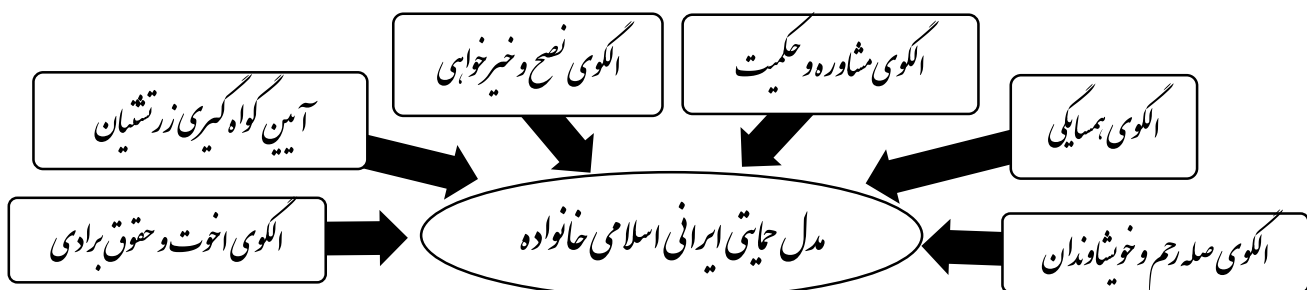
۶. فتحی آشتیانی، علی؛ احمدی، خدابخش، «بررسی ازدواج های موفق و ناموفق در بین دانشجویان»، دانشور رفتار، ۱۳۸۳، ۱۱ (۷)، ۸۱-۱۰۲. و سالاری فر، محمدرضا، خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲

۷. احمدی، خدابخش، نقش روابط جنسی در سازگاری زناشویی، کتاب خلاصه مقالات اولین کنگره خانواده و مشکلات جنسی، دانشگاه شاهد، ۱۳۸۲. احمدی، خدابخش؛ فتحی آشتیانی، علی؛ عرب نیا، علیرضا، بررسی رابطه بین تقیدات مذهبی و سازگاری زناشویی، فصل نامه خانواده پژوهی، ۱۳۸۵، سال دوم، شماره ۵. عاشوری، جمال،

۵. نتیجه گیری

دین اسلام به عنوان خاتم ادیان الهی با ویژگی کاملیت خود، دارای منابع غنی در همه عرصه های زندگی است. ضمن اینکه اسلام برای خانواده به عنوان زیربنای جامعه اسلامی اهمیت ویژه ای قائل است؛ بنابراین دارای الگویی حمایتی جامع و کامل از خانواده می باشد. از طرفی ایران با پشتوانه تاریخی و آیین زرتشت دارای یک فرهنگ غنی می باشد که در زمینه خانواده و اهمیت آن دارای آدابی است. از سویی دیگر در این دوره زمانی، با کمرنگ شدن کارکردهای خانواده به جهت گسترش زندگی صنعتی و مبانی مدرنیته چون فردگرایی، خانواده دچار بحران هایی شده است که منشاء آن عدم آگاهی به شیوه درست و سیاست های غلط موجود در این حوزه می باشد و چون خانواده رکن اساسی جامعه است، جوامع امروزی با بحرانی سخت مواجه اند. با همه داشته های خانواده ایرانی اسلامی، طراحی الگوی حمایتی از این خانواده نیازمند ایده های نوآورانه است. برای این اساس، آنچه که این تحقیق به دنبال آن بود؛ بازشناسی و بازآفرینی الگوی اسلامی حمایتی خانواده با ساز و کارهای ایرانی در جامعه کنونی با استفاده از ظرفیت های ملی-مذهبی است و ارائه طرحی با مبانی نظری اسلامی که بتواند زمینه ایجاد مدل ها و برنامه های عملیاتی را جهت تقویت بنیان خانواده ایجاد نماید.

مدل طراحی شده براساس شش الگوی گواه گیران، صله رحم و خویشاوندی، همسایگی، اخوت و حقوق برادری، نُصح و خیرخواهی، مشاوره و حکمت می باشد؛ که از زمان قبل از شکل گیری خانواده به عنوان حمایت کننده تشکیل، تداوم، تحکیم و تعالی خانواده موثر می باشد.

«سبک زندگی اسلامی راهکار برخورد با گسست نسلی خانواده ها»، پژوهش های اجتماعی اسلامی، ۱۳۹۳، ۲۰(۱):

۸۱-۱۰۲

۶. منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم
۲. ابن الاثیر، النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، چاپ چهارم، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۶۴
۳. ابن مسکویه، احمد بن محمد، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، ترجمه حاجیه خانم امین،
۴. احمدی، خدابخش، نقش روابط جنسی در سازگاری زناشویی، کتاب خلاصه مقالات اولین کنگره خانواده و مشکلات جنسی، دانشگاه شاهد، ۱۳۸۲.
۵. احمدی، خدابخش؛ فتحی آشتیانی، علی؛ عرب نیا، علیرضا، بررسی رابطه بین تقیدات مذهبی و سازگاری زناشویی، فصل نامه خانواده پژوهی، ۱۳۸۵، سال دوم، شماره ۵.
۶. اصول کافی، جلد ۴
۷. بحارالانوار
۸. بحرانی، حسن، تحف العقول، ترجمه آیت الله محمدباقر کمره ای، تهران: کتابچی، ۱۳۹۸ (ق. ۵)
۹. بخشی، پریسا؛ امیر اکبری قمصری، نوین تولایی، «بررسی نقصان روابط همسایگی و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن در ۹ محله شهر تهران»، مسائل اجتماعی ایران، سال یازدهم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶، صص ۷-۳۴
۱۰. جعفری، محمد تقی، ترجمه و شرح نهج البلاغه، چاپ اول، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹، جلد ۵
۱۱. جمشید، بهنام، ساخت های خانواده و خویشاوندی در ایران، دوم، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۲
۱۲. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، چاپ اول، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸
۱۳. جوادی آملی، عبدالله، مفاتیح الحیات، قم: نشر اسراء، ۱۳۹۱
۱۴. حلی، ابن ادریس، کتاب السرائر، چاپ دوم، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۱
۱۵. خاکسار، منصور، فرهنگ صحیفه سجادیه، کرمانشاه: انتشارات طاق بستان، ۱۳۷۴، ص ۳۵
۱۶. دستغیب، عبدالحسین، گناهان کبیره، چاپ هفتم، چاپ هما، ۱۳۶۰
۱۷. دهخدا، لغت نامه، جلد ۸، واژه رحم
۱۸. زینالی، سیدحسین، چهل حدیث، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۲
۱۹. سالاری فر، محمدرضا، درآمدی بر نظام خانواده در اسلام، قم، مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواهران، نشر هاجر، چاپ دوم، ۱۳۸۵
۲۰. سالاری فر، محمدرضا، خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲
۲۱. سگالن، مارتین، جامعه شناسی تاریخی خانواده، ترجمه حمید الیاسی، چاپ اول، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۰

۲۲. صحیفه سجادیه
۲۳. طباطبائی، سید محمد حسین، سنن النبی (ص)، ترجمه: محمد هادی فقهی، تهران: نشر اسلامی، ۱۳۷۵
۲۴. طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۹
۲۵. طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴
۲۶. طوسی، محمد، المبسوط فی فقه الامامیه، المكتبة المرتضویة، ۶/۳۱
۲۷. عاشوری، جمال، «سبک زندگی اسلامی راهکار برخورد با گسست نسلی خانواده ها»، پژوهش های اجتماعی اسلامی، ۱۳۹۳، ۲۰(۱): ۸۱-۱۰۲
۲۸. عاملی، محمد، القواعد و الفوائد، قم، مكتبة المفید
۲۹. عبدی، عباس، مقدمه ای بر پژوهش در جامعه شناسی خانواده در ایران، تهران، نشر نی، ۱۳۹۳
۳۰. علاسوند، فریبا، زن در اسلام، قم، نشرهاجر، چاپ ششم، ۱۳۹۷
۳۱. فتحی آشتیانی، علی؛ احمدی، خدابخش، «بررسی ازدواج های موفق و ناموفق در بین دانشجویان»، دانشور رفتار، ۱۳۸۳، ۱۱(۷)، ۸۱-۱۰۲
۳۲. فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۴۴،
۳۳. فلسفی، محمد تقی، شرح و تفسیر دعای مکارم الاخلاق، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۰
۳۴. قائمی، علی، اخلاق و معاشرت در اسلام
۳۵. کارگر، رحیم و همکاران، «شناسایی مسائل اساسی تحکیم خانواده در ایران (با تاکید بر تغییرات ارزشی در آینده)»، فصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، سال چهارم، شماره سوم، زمستان ۱۳۹۵، صص ۸۹-۱۱۲
۳۶. کارگر، رحیم، آینده پژوهی خانواده در ایران؛ با تاکید بر سیاست های فرهنگی تحکیم آن، قم، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۷
۳۷. کریستن سن، آرتور امانوئل، ایران در زمان ساسانیان. ترجمه ی رشید یاسمی، تهران، صدای معاصر، ۱۳۹۸
۳۸. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، چاپ سوم، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ هـ
۳۹. مجلسی، محمد باقر، حلیه المتقین
۴۰. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت از نظر اسلام، قم: نشر صدرا، ۱۳۷۲
۴۱. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن (جلد ۲؛ فروع مسائل اخلاقی) تعداد صفحه: ۴۶۴ تعداد جلد: ۳ ناشر: انتشارات امام علی بن ابیطالب (ع) (سال انتشار: ۱۳۷۸ مکان انتشار: قم صص ۱۴۹، ۱۵۰

۴۲. مؤذن سلطان آبادی، معصومه، بازشناسی الگوی اسلامی وساطت در تکوین ارتباطات خانواده در عصر جامعه شبکه ای، پایان نامه دکتری دانشگاه باقرالعلوم(ع)، ۱۴۰۲
۴۳. نراقی، مهدی، جامع السعادات، ترجمه سید جلال الدین مجتبوی، ج ۲
۴۴. نهج البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی
۴۵. نیکنام، کوروش، یادگار دیرین (آیین ها، مراسم و باورهای مذهبی-سنتی زرتشتیان ایران)، تهران: انتشارات بهجت، چاپ اول، ۱۳۹۴
۴۶. هدایت نیا، ۱۳۸۷: ۲۱
۴۷. ونیداد، برگرداننده: ابراهیم پورداوود، تهیه و نشر الکترونیک، آبان ۱۳۹۲